

SLUŽBY KNIHOVEN V ELEKTRONICKÉM PROSTŘEDÍ A AUTORSKÉ PRÁVO

Martin Svoboda
Státní technická knihovna

Dostupnost dokumentů

Otázku „vlastnit nebo zpřístupnit“ si knihovny kladou a odpovědi na ni hledají od svého počátku. Každá knihovna se snaží ze všech sil vytvořit takovou sbírku, která pokryje potřeby jejích čtenářů bez zbytečných mezer. Je však zřejmé, že vlastnit vše žádoucí – i kdyby byl k dispozici neomezený finanční zdroj – je cíl nedosažitelný. Ctižádostí každé dobré knihovny nicméně je dodat cokoliv, co její čtenář požaduje. Není-li dokument ve fondu, nastupuje meziknihovní výpůjčka či pořízení kopie. Takto fungovala středověká skriptoria, kde se pro potřeby kláštera či vládaře vytvářely kopie děl získaných „meziknihovní službou“ od často velmi vzdáleného vlastníka. Získání originálu a vytvoření kopie se měřilo na měsíce, ne-li roky. Ale to nevadilo, život plynul jiným tempem. Vynález knihtisku sice pomohl odstranit problém dostatečného počtu identických kopií díla, zato nová snadnost publikování nesrovnatelná s „dobou rukopisnou“ vedla k explozi počtu titulů (což kritizoval už sir Francis Bacon). To přinutilo knihovníky rozvíjet nástroje usnadňující nalezení knihy ve vlastním fondu a – pro potřeby meziknihovních služeb – i ve fondech cizích: katalogy, nejprve místní, posléze i souborné. Katalogy, posléze (jak staletí plynula) využívající i výpočetní techniku, zkrátily dobu získání fyzického výtisku či kopie knihy na měsíce či týdny. Sen všech knihovníků – a možná ještě více všech čtenářů – dodat kýžený dokument čtenáři v „reálném čase“, aniž musejí vstát od stolu, se stal široce dostupnou technickou možností teprve v „době internetové“. Ještě podstatně snazší „publikování“ v digitálním prostředí sice dále zhoršilo přehled o tom, co všechno je k danému tématu publikováno, na druhé straně navodilo úplně novou situaci, která se vzpírá tradičním představám promítnutým do právního řádu. Ten se vyvíjel především v „době tiskové“ a vyvinuly se v něm instrumenty adekvátní tomuto způsobu šíření poznatků i zábavy. Rychlost změn a stále nové možnosti, které „doba internetová“ přináší, způsobují, že adaptace právního řádu vyrovnávající se s novým prostředím – kterou právě prožíváme – je svízelná. Většina dokumentů se dnes rodí v elektronické podobě – ano, mluvíme o „rozvinutých zemích“ – a jejich dostupnost „na několik kliknutí“ není už – zejména díky možnostem webu a na něm zavedené standardizaci – problémem technickým, což je pro uživatele informací dramatické zlepšení vůči době před několika málo lety. O to složitější jsou však otázky ekonomické a zejména právní, o nichž především bude pojednáno níže.

Právní rámec

Ačkoli se pojetí autorských práv ve všech národních právních řádech v Evropě opírá o Bernskou úmluvu (přijatou již roku 1886), konkrétní ustanovení v jednotlivých zemích se doposud velmi odlišovala. Evropské společenství vydalo několik Směrnic (European Community Direc-

tives) s cílem harmonizovat právní řády zemí Unie v této oblasti a napomoci tak vytvoření jednotného trhu se společnými pravidly. Pro služby knihoven v elektronickém prostředí je nejdůležitější Směrnice Evropského parlamentu a Rady č. 2001/29/ES o harmonizaci některých aspektů autorského práva a práv souvisejících v informační společnosti (dále jen „Informační směrnice“). V České republice autorská práva upravoval do prosince 2000 „starý zákon“ č. 35/1965 Sb., jenž byl – v rámci harmonizace českého práva s právem Unie – nahrazen zákonem č. 121/2000 Sb., vydaným ještě před schválením definitivní podoby výše uvedené směrnice, kterou by měl plně respektovat. Informační směrnice v recitálu 15 odkazuje na dvě významné úmluvy WIPO (World Intellectual Property Organization) z roku 1996 (WCT [WIPO Copyright Treaty] a WPPT [WIPO Performances and Phonograms Treaty]), které předpokládají, že moderní autorské právo musí vyjít z principu vyváženého řešení protichůdných zájmů: zájmu tvůrců o co nejvyšší ochranu duševního vlastnictví a zájmu veřejnosti, kterou reprezentují zejména knihovny, o co nejrychlejší a zbytečně neomezovaný přístup k informacím s využitím všech technických možností současného světa; vyvážení těchto zájmů se nesmí naklánět jen na stranu první. Tyto protichůdné zájmy se střetly při tvorbě Informační směrnice a vedly k tomu, že se jednalo o jeden z nejvíce lobovaných dokumentů v celé historii EU/ES, resp. EHS. Předmětem nejtvrdějších dohadování bylo zejména šíření zvukových a audiovizuálních dokumentů po internetu. Špičkové osobnosti zábavního průmyslu, zejména výkonní umělci a umělkyně hudební a audiovizuální scény vylobovali velmi tvrdá omezení, neboť server Napster a podobné citelně ohrožily dosud zavedené distribuční kanály a tím i zavedené mechanismy financování a fungování zábavního průmyslu.

Nepochybně je mravné, aby zákon měřil všem stejně, a není důvod, proč by to u autorského zákona mělo být jinak. Přesto je zřejmé, že jsou citelné rozdíly mezi publikováním pro knižní, audiální či audiovizuální trh a publikováním vědeckých a odborných textů. Publikování článku v odborném časopise je pro výzkumníka nebo vysokoškolského učitele spíš obět. Článek často spíš než z pocitu potřebnosti vědecké komunikace musí být publikován proto, aby mohl být uveden v přehledu publikační činnosti a citován a posloužil v mechanismu financování vědy jako měřítko úrovně vědecké práce jedince či ústavu. Přímý ekonomický význam jeho publikování pro autora nemá. Jinak to je u vykonavatelů autorských práv, tj. vydavatelů. Ti často honorář za článek autorovi ani neplatí, někdy dokonce naopak: náklady na publikování článku hradí autor ze stejného grantu, z něhož je financován výzkum samotný – což jsou většinou veřejné prostředky. Ve vědeckém tisku se tak často za veřejné prostředky produkují publikace, které pak opět za veřejné prostředky nakupují knihovny, téměř nikdo jiný. Počty potenciálních čtenářů vědeckých publikací při stále rostoucí specializaci vědy jsou velmi malé a jsou to tak jen odborné a akademické knihovny, kdo umožňují těmto vydavatelům přežít či dokonce prosperovat – z větší části díky podpoře z veřejných prostředků. Čistě tržní vztahy tak ve vědeckém publikování zdaleka nefungují. Naproti tomu u autorů beletrie či u výkonných umělců je to právě trh – zábavní průmysl, který dokáže jedno dílo dopravit k deseti tisícům či milionům čtenářů či posluchačů. A tady je hrozba zneužívání internetu pro ilegální šíření pirátských kopií reálná a je pochopitelné, že se zábavní průmysl ze všech sil brání.

Elektronický přístup k dokumentům

Zpřístupnění dokumentů elektronickou cestou vytváří kvalitativně zcela novou úroveň obsluhy uživatelů informací, zejména nesmírně snižuje dobu čekání na potřebný dokument a umožňuje nesrovnatelně hladší nalezení a studium souvisejících dokumentů. Pro moderní vědeckou práci, kde čas hraje významnou roli, představuje natolik významný pozitivní faktor, že se v celém rozvinutém světě dostalo digitálním či digitalizačním metodám i jejich právnímu ošetření masivních státních podpor i investic na straně komerčních vydavatelů.

Aby bylo možné elegantně dopravit ke čtenáři také dokumenty, které vznikly, původně existovaly a ve fondech knihoven jsou uchovávány v tradiční tištěné podobě, vyvinuly se dva principiálně odlišné postupy.

Pro dokumenty, či jejich řady, u nichž lze předpokládat širší využití a/nebo jejich uchování je ohroženo, se používá systematická digitalizace celých sekvencí ročníků novin či časopisů a sbírek vzácných, ohrožených či často užívaných monografií (kupř. projekty JSTOR [<http://www.jstor.org>], Kramerius, Gutenberg, Memoriae Mundi [<http://digit.nkp.cz>], apod.). Tento postup lze označit nálepkou „just-in-case“, „pro případ potřeby“, digitalizuje se bez ohledu na okamžitou individuální potřebu. Zpracovatel musí v průběhu – obvykle dlouhodobého – projektu vyřešit otázky ekonomické – projekty jsou založeny buď na práci dobrovolníků, a výsledky jsou pro uživatele bezplatně k dispozici (Gutenberg), nebo jsou koncipovány tak, že zpočátku vyžadují podporu a v dalším provozu jsou soběstačné díky poplatkům za užívání výsledků projektu (JSTOR), nebo na ekonomickou soběstačnost v podstatě ani neaspírají, protože jednak trh není tak velký, aby dával na soběstačnost naději, a navíc jde o uchování národního kulturního dědictví; produkt je pak k dispozici za spíše symbolickou úplatu (Memoriae Mundi, Kramerius). Otázky autorskoprávní nejsou při tomto postupu obvykle nejobtížnější. Nejsnazší situací z tohoto hlediska mají projekty, v nichž jde o díla dávno po skončení trvání majetkových práv autorů (např. Memoriae Mundi). Rovněž vcelku jednoduché je vypořádání u případů, kdy se digitalizují celé starší ročníky periodik ve spolupráci se stále existujícím vydavatelem (JSTOR). Ten buď bývá vykonavatelem autorských majetkových práv, nebo majetkové vypořádání může zprostředkovat. V horší situaci jsou projekty digitalizace „křehkých“ novin a časopisů z konce 19. a začátku 20. století. Tam může být zjišťování, zda majetková práva ještě trvají a kdo je jejich vykonavatelem, docela zajímavou detektivkou (Kramerius). Ať jde o kterýkoliv z popsaných případů, bývá digitalizovaný produkt obvykle nabízen formou veřejně přístupné databáze, ať již za úplatu či bez ní.

Vedle toho existuje přirozeně zatím stále ještě ohromné množství dokumentů, které jsou využívány řidčeji, než aby byla účelná digitalizace „pro případ potřeby“, nebo jejich fyzický stav zaručuje dostatečnou životnost, nebo které prostě jen „neměly to štěstí“, aby byly zařazeny do některého digitalizačního projektu. Přesto je nepochybně v zájmu kvalitní služby knihovny i takový dokument, nebo daleko častěji jeho malou část – článek z časopisu, kapitola ze sborníku – moci dopravit čtenáři až na stůl bez návštěvy knihovny ve chvíli, kdy ho potřebuje, tedy „just-in-time“. To lze řešit dvěma způsoby: buď čtenáři půjčit originál dokumentu, který má knihovna ve fondu, a dopravit mu ho domů (kupř. Švýcarská národní knihovna doručuje půjčené knihy svým čtenářům poštou), anebo zhotovit kopii a tu čtenáři doručit. Oba tyto postupy – pokud je provádí

knihovna – považuje právní řád za přijatelné omezení majetkových práv autora. Výběr dokumentu a dodání jeho identifikačních údajů závisí zcela na objednateli, i když často jsou mu ku pomoci sekundární databáze (katalogy knihoven, abstraktové/indexové databáze, bibliografie, apod.). Individuální objednávka se pak vyhledá ve fondu vlastní či jiné knihovny a podle její povahy se buď originál nebo zhotovená kopie dopraví ke konkrétnímu objednateli vhodnou cestou. U výpůjčky není zjevně – pomineme-li telekinezi – jiná možnost než pošta nebo posel; kopii lze také doručit poštou, ale i faxem, a v „době internetové“ také prostřednictvím některé služby internetu.

Předem je účelné odstranit jedno nedorozumění. Půjčování dokumentů bylo a je jednou z hlavních služeb knihoven, pro kterou povoluje zákonnou licenci Směrnice Rady č. 92/100/EEC o právu na pronájem a půjčování a o některých právech vztahujících se k autorskému právu v oblasti intelektuálního vlastnictví (tzv. Public Lending Directive), platná dávno před přijetím Informační směrnice. Tak je tomu i v českém autorském zákoně, který knihovnám v § 38 poskytuje zákonnou licenci bezúplatného půjčování¹⁾ s omezením vylučujícím půjčování počítačových programů a zvukových či zvukově obrazových záznamů; i ty však lze půjčovat zdravotně postiženým. Při službách v elektronickém prostředí však nepochybně nejde o půjčení (pokryté smlouvou o výpůjčce), neboť to předpokládá vrácení vypůjčeného, což v elektronickém prostředí nedává žádný smysl. Zpřístupnění dokumentu elektronickou cestou tedy rozhodně půjčováním není a není tedy touto licencí pokryto.

I v České republice je v běhu několik projektů systematické digitalizace (už zmíněné projekty Kramerius, Memoriae Mundi a jiné); počet odborných periodik publikovaných v elektronické podobě – ať již originálně či paralelně k tištěnému vydání – rychle roste. Knihovnám jako hlavním zprostředkovatelům dodávání dokumentů čtenářům je poskytována již řadu let státní finanční podpora (programy RISK a VISK3), která má urychlit jejich napojení na internet, a tím jejich uživatelům otevřít elektronický přístup k fondům. Také metodám dodávání kopie elektronickou cestou včetně právního rámce se dostalo podpory jak ze strany ministerstva kultury (projekt Právní aspekty knihovnických elektronických a reprografických služeb řešený v roce 1999 SKIP), tak ze strany ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (několik projektů v rámci programu MŠMT LI200028 – „Informační zdroje pro výzkum a vývoj“). Přestože bylo na vyjasnění právních otázek při přípravě a uvádění do života nového českého autorského zákona (Zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), dále AZ) vynaloženo nemálo prostředků i energie, k čistému, jasnému a všeobecně akceptovanému řešení se nedospělo.

Právní hlediska přístupu k dokumentům

Pro diskusi o právních podmínkách zpřístupnění digitálních dokumentů je vhodné rozdělit je do několika skupin.

- I. Dokumenty, které vznikly v digitální podobě (born digital – digitálně zrozené)
 - a) volně přístupné
 - b) licencované
- II. Digitalizované původně tištěné dokumenty
 - a) systematicky („just-in-case“)
 - b) jen pro doručení („just-in-time“)

Dále předpokládáme, že jde o dokumenty chráněné autorským právem, to – zhruba řečeno – znamená, že od případné smrti jejich autora ještě neuplynulo 70 let.

I.a) Digitálně zrozené dokumenty volně přístupné

Tato skupina se zdá být z právního hlediska nejjednodušší kategorií dokumentů. U většiny takto zveřejněných děl lze z okolností předpokládat, že autor dal svolení je zveřejnit, resp. vydat (pokud je dokonce nezveřejnil sám), a svá majetková práva s „vydavatelem“ vypořádal. Z hlediska právního jde vlastně o mlčky uzavřenou licenční smlouvu, kde se z okolností vyvozuje, že autorovo – mlčky nabídnuté – svolení uživatel mlčky přijal. Takto zpřístupněná díla bývají zpřístupněna ve formě soupisu nebo databáze na webovských stránkách poskytovatele. Jejich užívání spadá do kategorie „sdělování veřejnosti“ (§ 18 AZ), o níž bude řeč níže. Při užívání takto dostupných děl pak jen zbývá ctít osobnostní práva autora, tj. zejména právo autorství a právo na nedotknutelnost díla. Dílo je tedy třeba řádně citovat a do díla nijak nezasahovat. Pokud svým uživatelům přístup k takto zveřejněným dílům prostředkuje knihovna (rovněž tím, že odkazy na taková díla uvede ve svých katalozích či jiných databázích nebo v soupisech na svých webových stránkách), měla by s ohledem na § 50 AZ nejpozději po roce zkontrolovat, zda toto nevyslovené ujednání stále platí, zda kupř. autor své dílo nestáhl z volného šíření. „Volně“ dostupné však mohou být i „pirátské kopie“ pořízené bez vědomí autora nebo oprávněného vykonavatele jeho majetkových práv; jasným příkazem pro knihovny je takové ilegální kopie na svých stránkách či ve svých databázích neshromažďovat a nenabízet.

I.b) Digitálně zrozené dokumenty licencované

Z hlediska právního je ve skutečnosti nejjednodušší tato skupina. Vydavatel či poskytovatel licence je oprávněným vykonavatelem autorských práv autorů děl, která nabízí, a to přinejmenším v rozsahu způsobů užití, které licenční smlouvou povoluje (a je moudré dát si to ve smlouvě výslovně potvrdit).

I v tomto případě se jedná o způsob užití, který AZ v § 18 a) nauka autorského práva nazývá „sdělování veřejnosti“ (communication to public). Sdělování veřejnosti v sobě zahrnuje i pořizování dočasných kopií díla v elektronické podobě na uzlových bodech při přenosu sítí (caching), jež spadá pod zákonnou bezplatnou licenci poskytnutou uživateli podle § 37 odst. 2 písm. a) AZ. Někdy se v právní literatuře argumentuje, že se jedná o pořizování nehmotných kopií a o jejich šíření sítí, tedy o dva způsoby užití díla, ale z technického hlediska je jasné, že postupné pořizování kopií je integrální součástí šíření díla sítí, takže se i právně jedná jen o jeden způsob užití díla – o sdělování veřejnosti. Sdělování veřejnosti zákon definuje jako takové zpřístupnění, že „kdokoli může mít k němu přístup na místě a v čase podle své vlastní volby zejména počítačovou nebo obdobnou sítí“. Vedle veřejného zpřístupnění dokumentu na síti včetně přenosu sítí (krytého § 18 AZ) je pro rozumné užití dokumentu nutné ještě jeho otevření z počítače uživatele a jeho čtení, popř. i jeho stažení v elektronické podobě nebo tisk na papír. To již není součástí „sdělování veřejnosti“, a proto musí být výslovně upraveno ve znění licenční smlouvy.

Z tohoto hlediska může být významné znění licenční smlouvy – zda opravňuje knihovnu jen ke sdělování veřejnosti (popř. obecně k šíření) díla, nebo i k pořizování jeho hmotných i nehmotných kopií, a k jakému užití díla je pod-

le licenční smlouvy mezi knihovnou a držitelem práv oprávněn koncový uživatel. Nejsou-li podmínky licence detailně upraveny smlouvou, uplatní se ustanovení § 50 AZ. Ten je koncipován tak, aby při absenci ustanovení smlouvy nebylo užití zbytečně omezováno. Tak kupř. nejsou-li detailně sjednány způsoby užití knihovnou i uživatelem, předpokládá se podle § 50 odst. 2 AZ, že licence byla poskytnuta k takovému způsobu užití a v takovém rozsahu, jak je to nutné k dosažení účelu smlouvy. Je tedy velmi významné ve smlouvě vymezit účel licenční smlouvy. Nevyplývá-li to ani z účelu smlouvy (popř. bylo-li ustanovení o účelu licenční smlouvy ve smlouvě opomenuto), je licence podle § 50 odst. 3 AZ poskytnuta pro celé území ČR (nikoliv však na užití v zahraničí), na dobu obvyklou u daného druhu a způsobu díla, ne však na dobu delší než 1 rok (což by knihovnu i její uživatele výrazně omezilo), a na množství obvyklé u daného druhu díla a způsobu jeho užití. Nestanoví-li licenční smlouva výslovně jinak, licence k rozmnožování díla zahrnuje podle § 50 odst. 4 AZ i oprávnění knihovny k pořízení rozmnoženin trvalých i dočasných, vcelku nebo zčásti, jakýmikoliv prostředky i jakoukoli formou, a pokud jde o rozmnoženiny v elektronické formě, jak ve spojení on-line, tak i off-line. Otázkou, zda licence na rozmnožování díla zahrnuje další šíření díla, řeší § 50 odst. 5 AZ tak, že implicitně zahrnuje jen oprávnění k rozšiřování pořízených rozmnoženin, tj. jejich šíření jen ve hmotné podobě (např. tištěných výtisků časopisu nebo jeho tištěných kopií). K tomu, aby knihovna měla oprávnění sdělovat dílo veřejnosti, což je ovšem principiálním účelem licenční smlouvy pro elektronické dokumenty, musí být šíření díla v nehmotné podobě (např. v elektronické podobě počítačovou sítí) výslovně sjednáno ve smlouvě.

Dokumenty obou předchozích skupin často – možno říci většinou – ani nejsou fyzicky přítomné na serverech knihovny, která je zpřístupňuje. Licence zaručuje podmínky přístupnosti po dobu stanovenou smlouvou, na rozdíl od nakoupených tištěných titulů z toho automaticky neplyne přístupnost k dokumentu po skončení platnosti licenční smlouvy. Proto je důležité v licenční smlouvě na to pamatovat a zajistit smluvně permanentní dostupnost přinejmenším těch dokumentů, které byly dostupné po dobu platnosti smlouvy. Chceme-li být úplně přesní, v tomto jediném bodě – tím, že smluvně upravuje práva smluvních stran navždy, i po skončení doby, na niž byla smlouva sjednána – vlastně smlouva neskončí nikdy.

II.a) Původně tištěné dokumenty systematicky digitalizované

Tato skupina dokumentů zahrnuje dvě fáze procesu zpřístupnění původně tištěného díla elektronickou cestou. První je pořízení elektronické rozmnoženiny, druhá je již známé sdělování veřejnosti. Ten, kdo odpovídá za první fázi procesu, musí vypořádat případná autorská práva všech autorů nebo jejich oprávněných vykonavatelů. Podle způsobu zpřístupnění pak je další krok identický s typem I.a) nebo I.b). V první fázi se tedy jedná o užití ve formě pořízení elektronické rozmnoženiny díla, které bylo původně vyjádřeno v tištěné podobě (tedy změna podoby díla), ve druhé fázi jde o jeho šíření v elektronické podobě počítačovou sítí, tedy o sdělování díla veřejnosti. Jedná se tedy o licenci ke dvěma typům užití – k pořízení digitální kopie a k jejímu sdělování veřejnosti. Záleží na formulaci licenční smlouvy ohledně obou těchto typů užití a lze obecně konstatovat totéž, co bylo uvedeno výše o jejím účelu, popř. implicitním rozsahu práv nabyvatele již podle podpůrných ustanovení AZ, není-li ve smlouvě sjednáno jinak.

Vzhledem k tomu, že držitelů práv (vydavatelů) časopisů v papírové podobě, kteří smluvně umožnili jejich digitalizaci, je poměrně málo a producentovi digitalizované verze jsou známi, nečiní jejich identifikace a uzavření smluv s nimi problém. V těchto případech není třeba angažovat kolektivní správce, protože jsou smlouvy uzavírány přímo s držiteli či vykonavateli práv.

II.b) Původně tištěné dokumenty digitalizované jen pro doručení

Přestože se jedná co do objemu dat o skupinu daleko nejmenší, vyvolává – a nejen v České republice – největší obtíže a diskuse, proto se jí bude věnovat zbytek tohoto článku. Obtíže spočívají v potřebě najít právně nesporný a přitom prakticky proveditelný způsob vypořádávání autorskoprávních nároků plynoucích z vytváření kopií (rozmnoženin) dokumentů – obvykleji jejich částí – v podstatě náhodně objednaných z celého fondu knihovny, a tedy zasahujících – ve srovnání se systematickou digitalizací – velmi rozsáhlou množinu autorů, resp. vykonavatelů autorských práv.

Toho si byli vědomi tvůrci autorského zákona, když v § 30 – povolujícím jednotlivci vytvořit pro svou osobní potřebu rozmnoženinu díla bez omezení – povolili i vytvoření rozmnoženiny „na objednávku pro osobní potřebu objednatel“ třetí osobou pod podmínkou, že jde o „tiskovou rozmnoženinu díla na papír nebo podobný podklad fotografickou technikou nebo jiným postupem s podobnými účinky za předpokladu, že nejde o vydanou partituru díla hudebního, a že řádně a včas platí odměnu podle § 25“. Ten pak říká, že odměnu je povinen ten, kdo zhotovuje rozmnoženiny na objednávku, platit kolektivnímu správci podle počtu zhotovených rozmnoženin, tedy zcela anonymně. Kolektivní správce, kromě jediného vodítka v §104 odst. 2 AZ určujícího, že 60 % přísluší „autorům“ a 40 % „vydavatelům“, tak nemá žádnou možnost racionálně naložit s vybranými prostředky podle toho, jak který autor či držitel autorských práv k vybrané části „přispěl“. To vypadá zvláštně, ale má to rozumný důvod v tom, že zjišťování konkrétních autorů u každé kopie je administrativně prakticky nezvládnutelné a bylo by nepřijatelně drahé; ani metoda vzorkování se ze stejných důvodů ve světě téměř nepoužívá.

Systémy elektronického dodávání dokumentů

První systémy elektronického dodávání dokumentů se objevily ve světě dávno před vznikem Informační směrnice jako logický důsledek technického rozvoje umožňujícího významně urychlit doručení kopie pro osobní potřebu, což je významné zejména ve vědecké komunikaci.

V České republice tuto službu zavedla Státní technická knihovna na jaře 1997, tj. tři a půl roku před přijetím nového autorského zákona (v roce 2000; ten sám předešel Informační směrnici o více než půl roku). Bez jakéhokoliv vodítka v zákoně z roku 1965, který pochopitelně o počítačových sítích a dočasných rozmnoženinách neměl žádná ustanovení, vytvořila Státní technická knihovna na základě právní expertizy systém simulující vytváření tiskové rozmnoženiny a bránící technickými prostředky komukoli jinému než objednateli získat přístup k dočasné elektronické rozmnoženině sloužící výhradně objednateli k vytištění jeho kopie pro osobní potřebu. S uživateli systému je uzavřena písemná smlouva, v níž se mimo jiné zavazují zhotovit pro osobní potřebu z dočasné elektronické rozmnoženiny právě jen jedinou rozmnoženinu tištěnou a i ve všech dalších ohledech dbát autorského záko-

na. Postup se používá výhradně u děl, která nejsou k dispozici v elektronické podobě prostřednictvím licencí; pokud požadavek směřuje na takové dílo, je vyřízen v souladu s příslušnou licenční smlouvou. Korektnost tohoto postupu potvrdila i expertiza, jež byla součástí zmíněného projektu SKIP „Právní aspekty knihovních elektronických a reprografických služeb“.

Podobný systém (nazvaný Subito) byl vyvinut s masivní státní podporou ve Spolkové republice Německo. Subito využívá zákonné licence, která pod podmínkou, že jde o vědeckou komunikaci a že je německému „kolektivnímu správci“ odváděn náhradní poplatek²⁾, umožňuje poskytovat „tiskové rozmnoženiny“ pro osobní potřebu. Ty se rozesílají konečným příjemcům elektronickou poštou. Na rozdíl od systému Státní technické knihovny Subito nevyžaduje předem podepsanou smlouvu, spokojuje se s varováním v doprovodné zprávě zasílané elektronickou poštou, že připojená elektronická kopie je pouze technickou pomůckou a že konečný uživatel má právo vytvořit pouze jedinou tištěnou kopii pro osobní potřebu.

Další systém dodávání dokumentů provozuje Středisko pro dodávání dokumentů Britské knihovny s tím rozdílem, že výše poplatku je pro jednotlivé vydavatele často výrazně odlišná. I zde je příjemce zásilky elektronickou poštou varován, že smí vytvořit právě jen jedinou tištěnou kopii pro osobní potřebu.

Z dostupných materiálů u obou systémech není zřejmé, zda jsou založeny na zákonné licenci pro tiskové rozmnoženiny, na smlouvě s kolektivním správcem autorských práv, anebo s jednotlivými vydavateli či vykonavateli autorských majetkových práv.

Právní pozadí systému Státní technické knihovny

Právní názor Státní technické knihovny se opírá o základní kritérium přípustnosti výkladu omezení autorského práva zakotvené již v Bernské úmluvě i ve Smlouvě světové organizace duševního vlastnictví, totiž o tzv. „třístupňový test“ (citovaný jak Informační směrnici jako článek 5.5, tak AZ v § 29 odst. 1). Test povoluje omezit právo tehdy, jde-li

1. o „zvláštní případy stanovené v zákoně“,
2. o způsob, který „nesmí narušit běžný výkon práv autorů“ a
3. který „nesmí způsobit neospravedlnitelnou újmu oprávněným zájmům autora“.

To, že jde o zvláštní případ v zákoně již obsažený, potvrzuje – kromě výkladu uvedeného výše – mimo jiné i postoj kolektivního správce DILIA, který, jsa „povinen s péčí řádného hospodáře zastupovat každého nositele práv při výkonu jeho práva...“ (§ 100 odst. 1 písm. a) AZ, spolu s poplatky za rozmnoženiny vytvořené na kopírkách pracujících na xerografickém principu, resp. za zpětné kopie z mikroforem od počátku platnosti AZ, tj. od prosince 2000, přijímá (a tedy již šestkrát přijal) od Státní technické knihovny poplatky zřetelně označené „skener“. Lze tak dovozovat, že kolektivní správce považuje skener za vhodný „přístroj ke zhotovování tiskových rozmnoženin na jiný hmotný podklad, a to i prostřednictvím třetí osoby“ (§ 96 odst. 1 písm. a) odst. 4 AZ).

Soulad s druhým bodem třístupňového testu, tedy to, že není narušen běžný výkon práv autorů, lze opřít mj. o to, že naprosto identickým způsobem je v rámci služeb Státní technické knihovny nabízeno zhotovení tiskové rozmnoženiny k vyzvednutí osobně, k doručení běžnou pozemní poštou či faxem³⁾, což jsou volná užití autorského díla nepochybně pokrytá výjimkou dle § 30 odst. 3 AZ.

Třetí bod testu, totiž, že postup „nesmí způsobit neoprávněnou újmu oprávněným zájmům autora“, potvrzuje šestiletá zkušenost Státní technické knihovny s touto službou. Za tu dobu se ještě nikdy nestalo, že by český trh odborné literatury byl zaplaven pirátskými rozmnoženinami článku doručeného na stůl uživatele služby touto cestou. Absurdita takového počínání je dána i tím, že náklad na vytištění většího počtu kopií na vlastní tiskárně příjemce dočasné elektronické rozmnoženiny je přibližně stejně veliký jako náklad na zhotovení kopie xerografickou cestou a podstatně vyšší, než náklad na zhotovení velkého počtu kopií z nepochybně právně čisté klasické tiskové kopie pro osobní použití v každém copy-shopu. Systém Státní technické knihovny navíc oproti běžným kopírkám eviduje přesné údaje o díle, které bylo touto cestou doručeno (a mohl by tak kolektivnímu správci poskytnout vodičko pro distribuci přijatých poplatků, pokud by o to stál). Vedle toho se uchovávají údaje identifikující příjemce dané rozmnoženiny, což – po dobu stanovenou Úřadem pro ochranu osobních údajů – umožňuje toho, kdo by „způsobil neoprávněnou újmu oprávněným zájmům autora“, snadno zjistit a přivést k pořádku.

Kritika a obhajoba postupu Státní technické knihovny

Právní korektnost systému Státní technické knihovny je někdy kritizována s tím, že se nejedná o volné užití díla kryté § 30 odst. 3 AZ a dovolující zhotovit tiskovou rozmnoženinu i „jiným postupem s podobnými účinky“, nýbrž že jde o zvláštní případ sdělování veřejnosti podle § 18 AZ, který vyžaduje souhlas autora, resp. vykonavatele autorských práv pro každé užití díla tímto způsobem.

Smyslem § 18 AZ je nutnost postavit mimo zákon počínání pirátských „vydavatelů“, kteří, aniž jsou zmocněni autorem či vykonavatelem autorských práv, zpřístupňují autorská díla na svých serverech tak, že v dikci § 18 „kdo-koli může mít k němu přístup na místě a v čase podle své vlastní volby zejména počítačovou nebo obdobnou síť“. Nejznámějšími případy z poslední doby byly v oblasti děl hudebních servery Napster a Kazoo, v oblasti děl textových pak nedávný případ školáka nabízejícího bez oprávnění volně překlad nejnovějšího dílu Harry Pottera. Podle expertizy prof. Hugenoltze⁴⁾ je *kritickým úkonem* 'nabízení díla na veřejně přístupném místě (site)'. Tedy uložení děl chráněných copyrightem do veřejně přístupné databáze je 'sdělováním veřejnosti', i kdyby nikdy žádný uživatel na žádné dílo ani nepohlédl. Podobně zpřístupnění digitalizované kopie díla v počítačové síti, která je otevřená veřejnosti (např. prostřednictvím webovské stránky na internetu), je [tímto právem] omezený úkon, i kdyby nebylo nikdy prohlíženo či staženo. Nic takového se však v postupu Státní technické knihovny nevyskytuje. Státní technická knihovna nenabízí žádnou databázi elektronických kopií, z níž by si klienti mohli vybírat požadovanou, která by jim byla pak individuálně dodána, nýbrž nabízí službu, při které – na základě údajů dodaných klientem – vyhledá ve svém nebo cizím fondu individuálně pro daného jednotlivce požadovaný dokument v tištěné podobě, a ten mu pak dodá, aniž komukoliv jinému dá možnost tuto dočasnou rozmnoženinu tohoto dokumentu získat. Dočasná elektronická rozmnoženina je vytvořena – stejně jako přímá tisková či faxová – na individuální objednávku pro osobní potřebu zcela konkrétního objednatele a po odeslání na jeho osobní stránku je zničena, není tedy v žádném případě zpřístupňována způsobem předpokládaným v §18 AZ či v Informační směrnici. To, že k dočasné rozmnože-

nině nemůže mít přístup nikdo jiný než objednatel, je zaručeno se stejnou bezpečností jako kupříkladu přístup ke stavu soukromého bankovního účtu prostřednictvím počítačové sítě. Pokládat přístup k osobnímu kontu za „sdělování veřejnosti“ se zdá být vskutku neobvyklou extenzí.

Státní technická knihovna před zahájením prací na systému dodávání dokumentů elektronickou cestou intenzivně hledala právně korektní postup, který by ve srovnání s dodáváním kopií tradičními cestami nijak nezvyšoval riziko obcházení autorských práv. V prostředí, kdy autorský zákon neměl žádná ustanovení k elektronickému prostředí, postup navržený právníky co nejméně simuloval postup zhotovení kopie tradiční cestou. Tento postup byl předveden a získal kladné stanovisko nejen skupiny pro copyright EBLIDA (European Bureau for Library, Information and Documentation Associations), ale také představitel IFRRO (International Federation of Reproduction Rights Organizations), tedy instituce, která by jako první měla postup, který by považovala z hlediska autorských práv za problematický, napadnout a kritizovat. Státní technická knihovna je zákona a své cti dbalá instituce a nemá nejmenší zájem poškozovat držitele autorských práv, z nichž s některými sjednává milionové kontrakty na zpřístupnění děl v elektronické podobě. Za více než šest let rozvoje této služby Státní technické knihovny nenastal jediný autorsko-právní spor, naopak okruh knihoven, které poskytují službu ze svých fondů touto cestou, se rozšířil na několik desítek institucí, mezi nimiž jsou největší české knihovny a řada knihoven akademických.

Závěr

Motivací pro zpřístupňování děl v elektronické podobě je jednak její relativní finanční i prostorová nenáročnost, ale hlavně úžasné pohodlí pro čtenáře: dostupnost odkudkoliv a kdykoliv, tedy nezávislost na fyzickém místě a na otvíracích hodinách. Proto je důležité, aby i po právní stránce byla tato „nová“ a rychle rostoucí služba knihoven dobře opřena o vyvíjející se právo. Určitý „konflikt zájmů“ mezi potřebami zábavního průmyslu a vědecké komunikace by neměl mít devastující účinky ani na jedné straně a je nepochybné, že v této oblasti všechny účastníky čeká ještě dlouhý vývoj. Zatímco u dokumentů „zrozených“ v digitální podobě jsou právní otázky poměrně jasné, u dokumentů tradičních, převáděných do digitální podoby je situace obtížnější. Nejsložitější je u služby dodávání „just-in-time“ kopií tradičních tištěných dokumentů. Za současného stavu AZ a specificky oprávnění ke kolektivní správě autorských práv je postoj kolektivních správců, kteří mlčky uznávají legalitu této služby a vybírají za ni poplatky, pragmatickým a rozumným přístupem umožňujícím tuto autoru nepoškozující a vědecké komunikaci sloužící službu provozovat. Čeští poskytovatelé této služby od počátku hledali a jsou i nadále připraveni spolupracovat při hledání takového řešení vypořádání autorskoprávních majetkových vztahů, které bude jak ve světle autorského zákona, tak v rámci prostoru vymezeného národním právním systémem Informační směrnici nezpochybnitelně korektní a přitom nezmaří vědeckou komunitou nejvíce oceňovanou kvalitou této služby, totiž její mimořádnou rychlost. Ta se proti rokům v „době rukopisné“ či týdnům v „době tiskové“ dnes – v „době internetové“ – měří v pouhých hodinách. Česká vědecká a odborná komunita si to zaslouží.

Poznámky:

- 1) Za zmínku stojí i to, že je zjevně korektní půjčovat i rozmnoženinu vytvořenou pro „konzervační účely“ podle předchozího § 37. Funkcí knihovny není konzervace pro konzervaci samu, ale pro trvalé zpřístupnění dokumentů. Pokud tedy knihovna ztratí možnost půjčovat původně získanou tiskovou rozmnoženinu (například proto, že je zničena či ukradena), nepochybně nepůsobí žádnou újmu držitelům autorských práv, půjčuje-li nadále rozmnoženinu vytvořenou pro konzervační účely. Situace, kdy by si knihovna pořídila tiskovou rozmnoženinu jedinou a z ní pořídila více kopií „konzervačních“, je samozřejmě ilegální.
- 2) Přestože ten – stejně jako český – není smluvním partnerem všech možných autorů z celého světa.
- 3) Zde je možno poukázat na to, že poskytovatel služby „dodání tiskové rozmnoženiny faxem“ nemá žádnou možnost rozeznat, zda na straně příjemce je přijímajícím zařízením klasický faxový přístroj anebo zda jde o počítač vybavený faxovou kartou. Argumentace, že doručovat rozmnoženinu do klasického faxového přístroje je legální, kdežto do počítače s faxovou kartou ilegální, je absurdní: poskytovatel služby by musel pro rozlišení mít okultní schopnosti. Protože s tím může zákon sotva počítat, bylo by třeba přenos pomocí faxu také pro jistotu postavit mimo zákon. Zatímco totiž klasický faxový přístroj převádí elektrické impulsy přenesené telefonní sítí do podoby tiskové rozmnoženiny přímo, v počítači vybaveném faxovou kartou se elektrické signály transformují nejprve do datového souboru (tedy dle § 37 odst. 2, písm. a) do „dočasné ... rozmnoženiny díla v elektronické podobě, která nemá samostatný hospodářský význam, jejímž účelem je umožnit snadnější využití díla a jejíž zhotovení je nedílnou a nezbytnou součástí technologického postupu zpřístupnění díla, včetně takové rozmnoženiny, která umožňuje účinné fungování přenosového systému“). Z té pak může příjemce vytvořit jednu legální finální tiskovou rozmnoženinu pro osobní potřebu; není-li však zákona dbalý, může mimo jakoukoliv kontrolu odesílatele vytvořit rozmnoženin libovolné množství.
- 4) HUGENHOLTZ, B. P. Nové právo sdělování veřejnosti ovlivní knihovny? *Národní knihovna*, 2001, roč. 12, č. 4, s. 287-288.